

İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Kongresi'ne iştirak etti. 24 Eylül 1921'de Millî Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya geldi. 9 Kasım 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kâbil sefirliğine tayin edildi. Türk-Afgan dostluğunun gelişmesinde önemli rol oynadı. Ruslar'la mücadele eden Başkırdestan Cumhurbaşkanı Zeki Velidi Togan'a yardımda bulundu. 12 Mayıs 1926'da görevinin sona ermesi üzerine yurda döndü. 5 Şubat 1936'da Türk Silâhlı Kuvvetleri'nden tümgeneral rütbesiyle emekliye ayrıldı. 22 Kasım 1948'de vefat etti ve vasiyeti üzerine Rumeli-hisarı'na defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Bremond, *Le Hedjaz dans la Guerre mondiale*, Paris 1931, s. 21-117; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, s. 236-350; M. Mazlum İskora, *Harb Akademileri Tarihçesi (1864-1965)*, Ankara 1960, s. 27-29; *Yakın Tarihimiz*, İstanbul 1962, I-II, tür.yer.; Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafası*, İstanbul 1971; Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler (Medine Müdafası)*, İstanbul 1974; a.mlf., "Birinci Dünya Savaşı'nda Medine Müdafası", *Resimli Tarih Mecmuası*, sy. 10, İstanbul 1950, s. 11-15; Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1977, s. 222-226, 327-336; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağumsuzluk Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 240-242; T. Edward Lawrence, *Seven Pillar of the Wisdom*, London 1983, s. 67 vd.; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (1914-1918)* (trc. Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 202-204, 245-246, 304, 348; Süleyman Yatak, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafası* (doktora tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kral Abdullah, "Hatıralar" (trc. Özcan Erektiren), *Hayat Tarih Mecmuası*, sy. 6, İstanbul 1970, s. 61-68; R. Ekrem Koçu, "Medine Müdafii Fahreddin Paşa", a.e., sy. 11 (1972), s. 9-13; Salahi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Medine Müdafii Fahrettin Paşa", *TTK Belleten*, XXXVI/143 (1972), s. 333-375.

SÜLEYMAN YATAK

FAHREDDİN er-RÂZÎ

(فخرالدین الرازی)

Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl)
Fahrüddin Muhammed b. Ömer
b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî
(ö. 606/1210)

**Kelâm, felsefe, tefsir
ve usûl-i fıkıh alanındaki
çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi.**

Tercih edilen görüşe göre 25 Ramazan 543 (6 Şubat 1149) tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Rey'de doğdu. 544'te doğduğu da nakledilir. Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbelerinden anlaşıldığına göre soyu Arap asıllı bir aile-

ye dayanır. İbnü'l-Hatîb veya İbn Hatîbü'r-Rey diye de tanınmakla birlikte daha çok Fahreddin er-Râzî adıyla meşhur olmuştur. Şâfiî ve Eş'arî kaynaklarında ise "İmâm" unvanıyla anılır. Begavî'nin yanında yetişen ve kelâm ilmine dair *Gâ-yetü'l-merâm* adlı eseriyle tanınan babası Ömer, Fahreddin'in ilk hocasıdır. On altı yaşında iken babasının vefatı üzerine Simnan'a giderek burada Kemâleddin es-Simnânî'nin derslerine devam etti. Bir süre sonra Rey'e döndü ve İşrâkî filozofu Sühreverdî el-Maktûl'ün öğrencilerinden olan Mevdüddin el-Cîlî'den kelâm ve felsefe tahsil etti. Cîlî ile birlikte gittiği Merâğa'da da ondan ders almaya devam etti. Üstün zekâsı ve azmi sayesinde kısa zamanda kendini yetiştirdi. İbn Rüşd el-Hafid, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir-i Geylânî, İzzeddin b. Abdüsselâm gibi meşhur âlimlerle çağdaş olan Fahreddin er-Râzî'nin üne kavuşmasında yaptığı ilmî seyahatlerin büyük payı vardır. Cürcân, Tüs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne ile diğer Hint beldeleri uğradığı belli başlı ilim ve kültür merkezleri arasında yer alır. Hârizm'de iken Mu'tezilî âlimlerle yaptığı münazaralar sonunda bazı olayların çıkması üzerine orayı terkedip Rey'e dönmeye mecbur kaldı. Daha sonra medreselerinde, kendi eserleri olan *el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye* ve *Şerhu'l-İşrât* gibi bazı eserlerinin okutulduğu Mâverâünnehir beldelerini dolaştı. İlk olarak Serahs'a uğradı ve orada meşhur tabip Abdurrahman b. Abdülkerîm ile tanışıp dostluk kurdu. İbn Sînâ'nın *el-Ķânûn* adlı eserini onun için şerhetti. İki oğlunu da varlıklı olan bu tabibin kızlarıyla evlendirdi. Serahs'tan Buhara'ya geçince burada Hanefî âlimlerinden Şerefüddin el-Mes'ûdî, Radyyyüddin en-Nisâbü'rî ve Rükneddin el-Kazvîni ile fikhî konularda, Nureddin es-Sâbü'nî ile itikadî meseleler üzerinde münazaralar yaptı ve büyük takdir topladı. Ayrıca Bâtınîler ve Kerrâmîler'le yaptığı tartışmalar da büyük yankılar uyandırdı. Bazı kaynaklarda, Râzî'nin Belh'te bulunduğu sırada Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled'i sultana şikâyet ederek şehirden çıkarılmasına sebep olduğu nakledilirse de bu doğru değildir. Zira Râzî, Bahâeddin Veled'in Belh'ten ayrıldığı tarihten (616/1219) çok önce vefat etmiştir. Râzî ziyaret ettiği beldelerin emîr ve sultanlarından iltifat ve ikram gördü.

Horasan'da Alâeddin Tekiş ile oğlu Muhammed, Gur sultanları Gıyâseddin ve Şehâbeddin onun himayelerine mazhar olduğu siyaset adamlarındandır. İran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan bölgesindeki bazı şehirleri dolaştıktan sonra Herat'a yerleşti (600/1203). Bazı müelliflerce, Râzî'nin Bağdat'a gittiği ve bilinmeyen bir sebeple işkence görmesi üzerine oradan Mısır'a geçtiği kaydedilirse de kaynaklarda bunu doğrulayan herhangi bir bilgi yoktur. Hayatının geri kalan kısmını Herat'ta geçirdi; bir yandan eserlerini telif ederken öte yandan sayıları 300'ü aşan talebe yetiştirdi. Hayatının ilk döneminde fakir olmasına rağmen son döneminde muhafızlar tarafından korunacak derecede büyük servete sahip oldu. Bunda sultanlardan gördüğü ikramlarla dönürü Abdurrahman b. Abdülkerîm'den oğullarına intikal eden mirasın büyük payı olduğu nakledilir. Râzî 1 Şevval 606'da (29 Mart 1210) Herat'ta vefat etti. Kerrâmîler'ce zehirletilerek öldürüldüğü de nakledilir (Sübkî, VIII, 86). İbn Hallikân'a göre, kendisini mühlidlikle suçlayanların naaşına herhangi bir zarar vermemesi için vasiyeti-ne uygun olarak Herat yakınlarındaki Muzdâhân köyü civarında defnedilmiştir (*Vefeyât*, IV, 219). İbnü'l-Kiftî'ye göre ise Râzî'nin naaşı aslında kendi evine gömüldüğü halde Muzdâhân civarındaki bir tepede defnedilmiş gibi gösterilmiştir (*İhbarü'l-ulemâ*, s. 190).

Üstün zekâsı, güçlü hafızası, etkili hitabetiyle tanınan ve VI. (XII.) yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Fahreddin er-Râzî kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bir alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. Bundan dolayı "allâme" unvanıyla da anılmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'ini, Gazzâlî'nin *el-Müstaşfâ*'sını ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*'ını çocukken ezberlemesi güçlü hafızasının delili olarak zikredilir. Eserleri ve talebeleri vasıtasıyla görüşleri yayılmış, tesirleri çağını aşmıştır. Kutbüddin el-Misrî, Zeynüddin el-Keşşî, Şerefeddin el-Herevî, Esirüddin el-Ebberî, Tâceddin el-Urmevî, Sirâceddin el-Urmevî ve Şemseddin Hüsrevşâhî onun yetiştirdiği ünlü kişilerdendir. Soyundan gelenler içinde de âlimler yetişmiştir. Cemâleddin Aksarâyî ve Musannifek bunlardandır. İyî

bir hatip olduğu için her zümreden dinleyicileri vardı. Hitabeti sayesinde yaptığı münazaralarda başarı gösterdi ve ehl-i bid'ate mensup pek çok kişinin Ehl-i sünnet'e intisap etmesini sağladı (Safedî, IV, 249). Hıristiyanlarla da çeşitli tartışmalar yaptı. Fikrî mücadelelerini daha çok Mu'tezile, Kerrâmiyye, Felâsife ve Bâtıniyye gruplarına karşı yürüttü. İyi bir hatip olduğu kadar hazırcı cevap oluşuyla da tanınır. Bâtıniyye'ye yönelttiği tenkitlerden rahatsız olan bir Bâtınî'nin, derslerini gizlice takip ederek yaptığı tenkitlerin ardından kendisine bıçağını gösterip onu ölümle tehdit etmesinden sonra eleştirilerini âniden kesmesi üzerine bunun sebebinin soran öğrencilerine, "Bâtınîler'in burhân-ı kâti'ları vardır" cevabını vermesi onun espi gücüne örnek teşkil eder. Genellikle akaidde Eş'arî, fıkhıta Şâfiî mezhebine bağlı olmakla birlikte bazı konularda mezhebine muhalefet edip Mu'tezilî görüşleri benimsemiştir. İbn Hacer tarafından Şî'a'ya mensup bir âlim olarak gösterilmesi (*Li-sânü'l-Mtżân*, IV, 429) isabetli değildir. Zira onun Şîi ve Bâtınî görüşleri şiddetle eleştirdiği bilinmektedir.

Râzî asıl dinî ilimler alanında üne kavuşmuştur. Fıkha dair görüşlerini Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine yaptığı şerhte bir araya getirmişse de bu eser zamanımıza ulaşmadığından fikhî görüşleri kısmen *Münâzarât*'ından ve *Mefâtîhu'l-ğayb*'ından öğrenilmektedir. Usulde ve fûrûda Şâfiî mezhebini savunmuştur. Usûl-i fıkha dair yazdığı *el-Maḥşûl* adlı eseri Gazzâlî'nin *el-Müstaḫḫâ'sı*, Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı, Kādî Abdülcebbar'ın *el-'Ahd*'i ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'ine dayanan bir ihtisar kabul edilir (İbn Haldûn, III, 1020, 1065). Şâfiî mezhebine bağlı olduğu halde nasların zâhirine göre hüküm vermeye meyletmiş, Kur'an-ı Kerîm'in kıyasla değil haber-i vâhidle tahsis edilebileceğini savunmuştur. Ona göre haram olduğu hakkında nas bulunmayan her şey mubahdır ve Ebü Müslim el-İsfahânî'nin benimsediği gibi Kur'an'da nesih yoktur (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 42-46).

Dinî ilimler içinde Râzî'nin daha çok temayüz ettiği alanlar tefsir ve kelâm ilimleridir. Tefsirinde dirayet metodunu başarıyla uygulamış ve kendisinden sonra gelen hemen bütün müfessirlere kaynak olmuştur. Kur'an'ı tefsir ederken döneminde mevcut bütün ilimlerden fay-

dalanıp ilmî tefsir hareketine öncülük yapmıştır. İbn Sînâ'nın etkisinde kalarak tefsirinde dünyanın yuvarlak olduğunu belirtmekle birlikte dönmediğini söylemesi (*Mefâtîhu'l-ğayb*, XX, 9), devrindeki ilmî anlayışın tefsirine yansımaları olarak görülmelidir. Ona göre akfî bir muhale götürmedikçe naslar zâhirî mânalarına göre anlaşılmalı; sarîh akılla sahih nakil arasında çelişki bulunmadığından zâhirî mânaları itibariyle aklın ilkelere aykırı görünen âyetler müteşâbih kabul edilip bütün ihtimaller dikkate alınarak aklın ışığında ve dil kurallarına uygun şekilde te'vil edilmelidir. Râzî genellikle dirayet metodunu kullanmakla birlikte âyetlerle ilgili rivayetleri, nüzûl sebeplerini ve kıraat farklılıklarını zikretmeye de önem vermiştir. Ancak bunlar arasından birini tercih ederken tercih edilen anlamın âyetlerin ruhuna uygun olmasına dikkat etmiştir. Ona göre en doğru tefsir Kur'an'ın yine Kur'an'la yapılan tefsiridir (Muhsin Abdülhamîd, s. 83-159). İbn Teymiyye, *Mefâtîhu'l-ğayb*'da tefsirin dışında her şeyin, yani çağının bütün ilimlerinin mevcut olduğunu söyleyerek eseri eleştirmiş, Sübkî ise onda tefsirle birlikte dönemindeki ilimlere dair her şeyin bulunduğunu belirterek Râzî'yi savunmuştur (Safedî, IV, 254). Ayrıca M. Reşîd Rızâ da hadis ilmini bilmeden Kur'an'ı tefsir ettiği ve Kur'an'daki bazı tabirlere onun semantiğiyle bağdaşmayan mânalar verdiği için Râzî'nin tefsirciliğini tenkit etmiştir (*Tefsîrû'l-menâr*, V, 301; XI, 376).

Râzî en çok kelâm alanında eser vermiştir. Ona göre kelâm bütün ilimlerin en şerefliisidir. Zira Kur'an-ı Kerîm başından sonuna kadar peygamberlerle kâfirler arasındaki itikadî mücadeleleri anlatır. İslâm akaidini kesin delillerle kanıtlayıp muhalif görüşleri reddetmeyi peygamber mesleği olarak gören Râzî (*Mefâtîhu'l-ğayb*, II, 90-98; XVII, 195-218), Gazzâlî'nin yaptığı gibi İslâm filozofları karşısında Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuş, Gazzâlî'ye nisbetle eserlerinde felsefî konulara daha geniş yer ayırmış, özellikle tabiat ilimlerine ait konularda İbn Sînâ'nın etkisinde kalmış ve felsefe ile kelâmın konularını birleştirip felsefî kelâm dönemini başlatmıştır (İbn Haldûn, III, 1083, 1146). Genç yaşından itibaren kelâm ve felsefe ile meşgul olmasına ve bu sahaların otoritelerinden biri olarak ilim tarihine geçmesine rağ-

men kaynaklar onun ömrünün sonuna doğru, kelâm ve felsefenin uyguladığı yöntemlerle akaid konularında insanı kesin bir tatmine ulaştıramayacağı kanaatine vardığını ve herkesi Kur'an'ın yönemine dönmeye davet ettiğini kaydeder (Sübkî, VIII, 91). Ölümünden önce öğrencisi İbrâhim b. Ebü Bekir el-İsfahânî'ye yazdırdığı vasiyetinde kaynakların bu tesbitini doğrulayıcı bilgiler mevcuttur (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 638-643).

Felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik konularında da eserler yazan Râzî ilimler tarihi araştırmalarına konu olmuştur. Felsefe ve tabiat ilimleri alanında geniş ölçüde faydalandığı İbn Sînâ'dan etkilenmesine rağmen atom nazariyesiyle feyiz ve sudûr teorisi başta olmak üzere bazı konularda onu eleştirmiştir. İbn Haldûn'a göre, kelâm âlimleri içinde mantığı bir alet olmaktan çok bağımsız bir ilim dalı kabul eden ilk âlim Fahreddin er-Râzî'dir (*Muḥaddime*, III, 1140-1141). Onun kuvvet, hareket, ışık ve ses konularındaki görüşleri önemli bulunmuş, matematiğe dair eserleriyle devrinin matematikçileri arasında sayılmaktadır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 41-53).

Arap dili ve edebiyatı alanında Hz. Ali'ye nisbet edilen şiirlerle Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin şiirlerinden etkilenen Râzî, Şerîf er-Radî'nin eseri *Nehcü'l-belâğa*'yı şerhetmiş, belâgatta Abdülkâhîr el-Cürçânî'ye ait *Delâ'ilü'l-i'câz* ile *Esrârü'l-belâğa* adlı eserleri birlikte ihtisar edip yeniden düzenlemiş, Zemahşerî'nin *el-Mufaḫḫal*'ını şerhetmiştir. Ayrıca orta seviyede Arapça ve Farsça şiirler yazıp nahve dair eser de vermiştir (Safedî, IV, 248-249).

Râzî'nin tasavvufa ilgi duyduğu, bunda çoğunlukla Eş'arî âlimlerinin tasavvufa meyletmiş olmalarının yanı sıra babasının da aynı yolu seçmesinin ve büyük çapta faydalandığı Gazzâlî'nin önemli tesiri olduğu belirtilmektedir. Tefsirinde yer yer işârî te'viller yapması, Kur'an'da söz ve yazıyla ifade edilmesi mümkün olmayan sıraları, tevhidin en yüksek mertebesinde bulunduklarını söylediği ehl-i keşf tarafından bilinebileceğini belirtmesi (*Mefâtîhu'l-ğayb*, I, 6, 220; *'Acâ'ibü'l-Ḳur'ân*, s. 99) onun tasavvufî temayülünün işaretleri olarak görülmüştür. Ünlü sûfi İbnü'l-Arabî'nin Râzî'yi tasavvuf yoluna girmeye davet eden mektuplar yazdığı da bilinmektedir. Taşköprizâde, kaynağı meçhul bir rivayet naklederek onun Necmeddîn-i Kübrâ'ya intisap edip mü-

şâhede ehli arasına giren bir sûfî olduğunu söylemiştir (*Miftâhu's-sa'ade*, II, 117, 122-127). Çağdaş yazarlardan Muhsin Abdülhamîd de Râzî'nin evrâdû ezkâra devam eden bir sûfî olduğunu savunmasına karşılık Süleyman Uludağ onun bir sûfî olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürer (*Fahrettin Râzî*, s. 105-106). Râzî'nin bir tarikata intisap ettiğine dair yeterli bilgiler yoksa da eserlerinde insanda kutsiyet gücünün bulunduğunu ve sadece keşf ehlinin bilebileceği ilâhî sırların mevcudiyetine ilişkin görüşleri savunduğunu dikkate alarak onun sûfîliği benimseyen, en azından tasavvufî düşünce ve hayata değer veren bir düşünür olduğu söylenebilir.

Akaidin temel konularında Eş'ariyye'ye bağlı olan Râzî'nin itikadî görüşleri gençlik döneminden ömrünün sonuna kadar çeşitli değişikliklere uğramıştır. Onun akaide dair ana görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. **Bilgi.** Râzî'ye göre bilgi üretmek ve bilgiyi kabul etmek açısından insanların kabiliyetleri farklıdır. Bazı eserlerinde (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 489) bilginin zaruri olduğunu kabul etmesine rağmen son eserlerinden biri olan tefsirinde bedîhî bilgilerin dışında kalanların zaruri değil kesbî olduğunu söylemiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, III, 155). Bununla birlikte Râzî, bazı Mu'tezilîler'in görüşünü benimseyip şartlarına uygun olarak gerçekleştirilen tefekkür yanında bilginin meydana gelişini zaruri görmüştür. Ona göre haber-i vâhid zan ifade eder. Zira onu nakledenler mâsum olmadıkları gibi İslâmî anlayışa göre bir kişinin şahitliği de yeterli değildir. Bu sebeple bir rivayetin sahih olup olmadığını belirlemek için onu Kur'an-ı Kerîm'in ışığında değerlendirmek gerekir (*el-Me'tâlibü'l-âliye*, IX, 201-205, 219). Râzî'nin atom nazariyesi, temâsül-i ecsâm ve âlemin hudûsü konularındaki görüşleri değişikliğe uğramıştır. İbn Sînâ'nın tesirinde kaldığı felsefî eserlerinde atom nazariyesini, temâsül-i ecsâm teorisini ve âlemin hudûsünü reddederken son eserlerinde bu konularda Eş'ariyye kelâmcılarının görüşlerini doğru bulmuştur (*el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*, II, 19-20; *el-Me'tâlibü'l-âliye*, VI, 29; *Münâzarât*, s. 60). Râzî Allah'ın âlemi yoktan var ettiğini, kâinatın yaratılışı ve idare edilmesinde arşı vasıta kıldığını söylemekle birlikte yaratılış meselesini kesin bir çözüme kavuşturmanın beşerî gücü aştığını da kabul etmiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 364-372).

2. **Ulûhiyyet.** Önce filozofların etkisinde kalarak Allah'ın varlığı ile mâhiyetinin aynı olduğunu ileri sürerken (*Muhaşşal*, s. 67) daha sonra varlıkla mâhiyetin ayrı olduğunu ve mâhiyetin insanlarca bilinemeceğini söyleyen Râzî, Allah'ın varlığını cisimlerin ve cisimlere ait varlıkların hudûs ve imkânına dayanan delillerin yanı sıra keşf usulünü de dikkate alan delillerle kanıtlamaya çalışmış, ancak son merhalede Kur'an-ı Kerîm'de üzerinde önemle durulan, kendisinin "ihkâm ve itkân" diye adlandırdığı gaye ve nizam delilini tercih etmiştir. Zira ona göre bütün kelâmî ve felsefî deliller itiraza müsait olduğu halde Kur'an'daki isbât-ı vâcib delilleri kısa yoldan insanı doğru sonuca ulaştıracak özelliktedir (*a.g.e.*, s. 147; *el-Me'tâlibü'l-âliye*, I, 91; Muhsin Abdülhamîd, s. 282-288; M. Sâlih ez-Zerkân, s. 187-189).

Kelâma dair çeşitli eserlerinde Eş'ariyye'nin sıfât-ı maânî teorisini kabul etmekle birlikte tefsirinde ilâhî sıfatların Allah'ın zâtından dolayı var olduğunu ve zâttan ayrı düşünülmeceğini söylemiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, I, 132-134; XII, 173, 183). İlahî sıfatları başta selbî, izâfî ve hakîkî olmak üzere çeşitli gruplara ayırmış, aklen ispat edilebilen sıfatların Allah'a isnat edilmesini câiz görmüş ve gerçek sıfatların sayısının bilinemeceğini söylemiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 220-226). Râzî'ye göre Allah bekâ sıfatıyla değil zâttan dolayı bâkidir. Mâlum değişmesine bağlı olarak ilâhî ilimde de değişiklik meydana gelir. Haberî sıfatlar dil kurallarına uygun şekilde aklın ışığında te'vil edilmelidir. Tekvîn müstakil bir sıfat değil kudret, irade ve ilim sıfatlarının yaratıklara taallukundan ibarettir (*Muhaşşal*, s. 174; *Esâsü't-takdîs*, s. 105-125; *Münâzarât*, s. 18-19). Allah'ın âhirette görülmesini aklen delillendirmek mümkün olmamakla birlikte naslarda haber verildiğinden buna inanmak gerekir. Bu konuda Eş'arîler'ce ileri sürülen deliller zayıftır (*Muhaşşal*, s. 189; *Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 131). Râzî *el-Erba'in* (I, 249), *Muhaşşal* (s. 184) ve *Me'âlim* (s. 61-62) adlı eserlerinde ilâhî kelâmın lafzî ve nefsî kısımlarına ayrıldığını, bunlardan lafzî kelâmın hâdis, nefsî kelâmın ise kadîm olduğunu açıkça belirttiği halde onun itikadî görüşlerini inceleyen M. Sâlih ez-Zerkân, *el-Me'tâlibü'l-âliye*'de (III, 207) Mu'tezilî adına kaydettiği bazı görüşleri Râzî'ye ait zannederek kelâm-ı nefsiyi de hâdis kabul et-

tiğini ileri sürmüştür (*Fahrüddin er-Râzî*, s. 330-331).

3. **Kulların Fiilleri ve Kader.** Bütün beşerî fiiller insanların karar ve iradeleriyle yakından ilgilidir. Kula ait bir fiilin meydana gelmesi için onun önce kesin bir karar vermesi ve bunu gerçekleştirecek gücünün bulunması gerekir. Kulun karar vermesini sağlayan düşüncenin kalbinde doğması ise kendi kendine değil Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir. Eğer bunların bir yaratıcı olmaksızın kulun kalbinde kendiliğinden meydana geldiği iddia edilirse bu takdirde bütün varlıkların bir yaratıcıya ihtiyaç duymadan kendi kendine meydana gelebileceğini kabul etmek gerekir ki bu bizi Allah'ın varlığını inkâra götürür. Şu halde kulun kalbine doğan düşünceleri yaratan Allah'tır. Fiil yaratılmış da olsa kuldaki güç ve irade ile meydana geldiğinden kul gerçek fâil olur. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de önce Allah'ın kalplerdeki düşünceleri bildiği anlatılmış, sonra da kişiyi fiile sevkeden veya fiilden alıkoyan düşünce ve inançlardan ibaret olan kalbin bütün fiillerini yaratan Allah'ın onları bilmemesinin imkânsızlığına dikkat çekilmiştir (el-Mülk 67/13-14). Yine Kur'an'da ilimle derinleşmiş kimselerin, "Rab-bimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriktme" (Âl-i İmrân 3/8) diye niyaz ettikleri bildirilmiştir. Eğer Allah kalpleri çevirmeseydi ve O'ndan düşünceleri yaratma fiili sâdir olmasaydı âlimlerin bu niyazı anlamsız olurdu. Bütün bunlar, iman veya inkâra elverişli olan insan kalbinin müessir bir sebep bulunmadan iki şıktan birinde karar kılmasının mümkün olmadığını ve bu karara tesir eden sebebin ilâhî irade olduğunu göstermektedir (*Mefâtihu'l-ğayb*, II, 58-61; IX, 165; *el-Me'tâlibü'l-âliye*, III, 73; IV, 9-17, 149-186). Kullara ait fiilleri Allah'ın yaratması, bütün varlık ve olayların ilâhî kadere göre gerçekleştiğini de kanıtlar. Muhsin Abdülhamîd, cebir görüşünü benimseyen Râzî'nin tefsirinde yaptığı bazı açıklamaları yoruma tâbi tutarak onun görüşünden döndüğünü ileri sürmüşse de bu doğru değildir. Zira tefsirinde bu iddiayı kanıtlayıcı kesin bilgiler yoktur (*er-Râzî müfessiren*, s. 296-297).

4. **Nübüvvet.** Râzî eserlerinin birçoğunda nübüvveti mucize deliline dayandırmakla birlikte bazı eserlerinde onu sosyolojik ve epistemolojik delillerle kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre nübüvvetin mucize ile ispatı mümkünse de bu

itiraza müsaittir. Râzî'nin sosyolojik ispatına göre insan, tabiatı gereği medeni olan ve toplum içinde yaşamaya mecbur kalan bir varlıktır. Sosyal düzen herkesin belli kurallara uymasını gerektirir. İnsanların farklı anlayışlara sahip oldukları, ayrıca tam anlamıyla doğru ve adaletli ilkeleri keşfedecek bilgi kaynağından da yoksun buldukları gerçeği, herkesin kabul edip uyacağı temel kuralları belirleyecek seçkin bir kimsenin varlığına ihtiyaç gösterir ki bu da sıradan insanlardan farklı nitelikler taşıyan peygamberdir (*el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye*, II, 555-556). Râzî'nin üzerinde durduğu ikinci delil epistemolojik bir muhtevaya sahiptir. Buna göre insanlar, yetkinlik ve mutluluklarının temel dinamikleri olan kuvve-i nazariyye ile kuvve-i ameliyye açısından hem kusurlu hem de farklı derecelindedirler; bu sebeple de peygamberlerin yardımı olmadan dünya ve âhiret mutluluğuna erişemezler. Buna karşılık peygamberler, kuvve-i nazariyye ve kuvve-i ameliyye açısından en kâmil mertebede bulduklarından insanların bu konulardaki eksikliklerini tamamlayabilirler. Bütün varlıkların bitki, maden ve canlı türlerine ayrılması gibi, teorik ve pratik alanlarda bilgi edinme imkânına sahip olması itibarıyla canlılar türü içinde üstün bir konumda bulunan insanlar da kendi aralarında bilgi muhtevası bakımından farklı mertebelerde bulunmaktadır. Bu açıdan insanların seçkin bir sınıfını teşkil eden peygamberler fizik ötesi âlemlerle ilişki kurma imkânına sahip oldukları için kuvve-i nazariyye ile kuvve-i ameliyye noktasında insanlık ufğunun en üst mertebesinde yer almışlardır. Bundan dolayı onlar doğru inanç ve güzel davranış yönünden insanların eksiklerini tamamlarlar. Bu tesbitten hareketle Râzî, peygamber olduğunu söyleyen bir kimsenin insanları Allah'a inanmaya ve doğru davranışlar yapmaya davet edip onlara dünya ve âhiret mutluluğuna eriştirecek bilgiler öğretilmesini onun peygamberliğinin kanıtı olarak değerlendirir (*en-Nübüvât*, s. 171-191). Bu görüşleriyle Gazzâlî tarafından ortaya konulan nübüvvet anlayışına yaklaşan Râzî Hz. Peygamber'in nübüvvetini genellikle Kur'an'ın i'câzı ile kanıtlamaya çalışmış, başlangıçta insanların fesahat ve belâgat yönünden Kur'an'ın benzerini meydana getirmelerinin mümkün olmadığını savunurken daha sonra sarfe* nazariyesine meyletmiştir (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 571-572). Râzî aklın her ko-

nuda insanlar için yeterli olduğunu, bu sebeple insanların peygamberlere ihtiyaçları bulunmadığı görüşünü, *en-Nübüvât* adlı eserinde mühlidlerin görüşü olarak naklettiği halde Süleyman Ulu dağ bir zühul eseri olarak bunları Râzî'nin kendi görüşleri zannetmiştir (*Fahretin Râzî*, s. 86-87). Nitekim Râzî nübüvveti itiraz mahiyetindeki bu görüşleri, "mükellefiyet konusunda aklın yeterli olduğuna dayanarak nübüvveti inkâr edenlerin şüpheleri"ne ayrılan dördüncü fasılda sadece nakletmiş, kendi görüşlerini ise daha sonraki bölümlerde ortaya koymuştur (*en-Nübüvât*, s. 100-104, 171-191).

5. **Âhiret.** Ölümünden sonra bedenini çürüyüp dağılmasına karşılık insanın aslı unsurunu teşkil eden ruhun (*nefs*) yok olmayıp ruhlar âlemine intikal edeceğini düşünen Râzî, önce nefsin cismanî bir cevher olduğunu kabul ederken daha sonra filozofların görüşünü benimseyerek onun ruhî bir cevher olduğuna inanmıştır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 470-471, 633-634). Râzî, muhtemelen Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin düşüncelerinden faydalanarak (*Dîa*, X, 304-305) insandaki benlik şuurunu ruhun varlığına ilişkin en büyük delil olarak gösterir. Zira insanın "başım, gözüm, kulağım, kalbim" diyerek organları kendine nisbet etmesi, onun cismanî varlığını kendisine atfettiği başka bir varlığının bulunduğunu gösterir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kalbi anlama, gözü görme, kulağı işitme aleti olarak tanıtan ve insanın bunları kullanması gerektiğini belirten ifadeler (*el-A'râf* 7/179), yine Kur'an'da Allah yolunda öldürülen müminlerin esasen ölü zannedilmemesi gerektiğini, bunların Allah katında diri olup rızıklandırıldıklarını, ölen kâfirlerin ise sabah akşam azaba uğratıldıklarını bildiren haberler (*Âl-i İmrân* 3/169; *el-Mü'min* 40/46), insanın aslı unsurunu bedenine hâkim olan ruhî varlığının oluşturduğuna işaret etmektedir. Eğer ölen insan tamamen yok olup başka bir âleme intikal etmeseydi Kur'an'ın haber verdiği hususlar mümkün olmazdı. Ölen insanların ruhları kıyametin kopmasından sonra "aynıyla (aslına) iade edilen" bedenlerle birleşir. Bedenler diriltilmeden, ölen insanlara ait ruhların yeni doğan başka bir canlının bedenine girmesi (*tenâsüh*) mümkün değildir. Eğer bu mümkün olsaydı tıpkı yeni bir beldeye tayin edilen valinin daha önce idare ettiği beldeyi hatırlaması gibi yeni bir bedene intikal eden ruhun da geçmişte

birlikte yaşadığı bedeni mutlaka hatırlaması gerekirdi. Halbuki sağlıklı hiçbir insan böyle bir şey hatırlamadığı gibi hiçbir kimse de kendi kimliğinden şüphe etmez (*Kitâbü'l-Erba'in*, II, 52-57; *el-Metâlibü'l-Âliye*, VII, 129-137, 209-210).

6. **Hüsün-Kubuh Meselesi.** Gençlik döneminde Eş'ariyye'nin yaygın görüşüne uyararak hüsün ve kubhun şeriatın açıklamasıyla bilinebileceğini savunan Râzî, son eserlerinde Mâtürîdî'nin görüşüne yaklaşarak bu değerleri taşıma açısından ilâhî fiillerle kulların fiilleri arasında kesin bir ayırma gitmiştir. Buna göre ilâhî fiiller hüsün-kubuh ölçüsü dışında olup O'nun fiilleri için bir değer ayrırmına gidilemez. Kulların fiillerine gelince bu konuda yegâne hâkim unsur akıldır (*el-Metâlibü'l-Âliye*, III, 317-358).

7. **İmâmet.** Râzî'nin imâmet konusunda Ehl-i sünnet çoğunluğundan farklı düşünmemesine rağmen, nübüvveti açıklarken insanlar içinde kemal mertebesinin en üstünde bulunan kimseye İmâmiyye'nin "imâm-ı ma'sûm" veya "sâhibü'z-zamân" dediğini belirtmesi yüzünden Şi'a'nın imâmet anlayışını benimsemiş olsa da (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 601-602) eserlerinde Şi'a'nın imâmet anlayışını reddettiği bilinmektedir (*Muhasşal*, s. 241; *Me'âlimü'ş-Şer'iyye*, s. 133-146).

Öyle görünüyor ki Eş'ariyye kelâmcısı ve Şâfiî usulcüsü olarak yetişen Râzî, İbn Sînâ kanalıyla Aristo ve Eflâtun'un felsefî görüşlerinden etkilenmişse de daha sonra Gazzâlî'nin yolunu takip ederek İslâm filozofları karşısında Eş'ariyye doktrinini savunmuş ve bu doktrine aykırı gördüğü felsefî görüşleri eleştirmiş, son dönemlerinde ise kelâmî delilleri de yeterli görmeyip itikadî meselelerin Kur'an-ı Kerim'in delil ve metotlarıyla çözümlenmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Genel çerçevede Eş'ariyye'ye bağlı kalmakla birlikte isbât-ı vâcib konusunda cisimlerle bunların niteliklerinin hudûsu ve imkânına dayanan bir delil geliştirmesi, rü'yetullahın ispatına ilişkin akli delilleri zayıf bulması, kulların fiillerinde mecbur olduklarını söylemesi gibi çeşitli konularda Eş'ariyye'nin geleneksel anlayışlarından farklı görüşleri benimsemiş; ilâhî ilmin mâluma göre değiştiği, ilâhî sıfatların ilim ve kudret sıfatlarına hasredilebileceği, hüsün ve kubhun akliliği gibi bazı noktalarda Mu'tezile'nin görüşlerine meyletmiştir.

Râzî kulların fiilleri ve nübüvvetin delilleri gibi bazı konularda kendisinden

sonra gelen kelâmcılar üzerinde etkili olmuştur. Eserlerinde yaptığı tasavvufi yorumların Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye tesir ettiği ve onun vahdet-i vücûd felsefesine şekil verdiği (Uludağ, s. 99), İbn Haldûn ve Ebü'l-Kâsım İbn Zeytûn örneklerinde olduğu gibi tesirlerinin Batı'ya kadar uzandığı kabul edilir. Ayrıca meselelerin çözümüne dair muhtemel alternatiflerin sıralanmasından sonra bir sonuca varılması hususu, ilk defa Râzî tarafından uygulanan bir inceleme yöntemi olarak değerlendirilir ve böylece tasnifçiliği esas alan bir Râzî ekolünden bahsedilir (Safedî, IV, 249). Râzî tefsir konusunda hemen hemen bütün müteahhir müfessirlerin vazgeçilmez kaynağı olmuştur. Beyzâvî, Âlûsî, M. Reşid Rızâ, Elmalılı Muhammed Hamdi gibi âlimlerin tefsirlerinde ondan geniş iktibaslar yapması bunu göstermektedir.

Eserleri ve tesirleriyle İslâm düşünce tarihinde önemli mevki işgal eden büyük bir şahsiyet olmasına rağmen Râzî Seyfeddin el-Âmidî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Esîrüddin el-Ebherî, Sirâceddin el-Urmevî ve İbn Teymiyye gibi değişik mezheplere mensup âlimlerce eleştirilmiştir. Âmidî *el-Me'âhiz 'ale'r-Râzî fi Şerhi'l-İşârât*'ında, Nasîrüddîn-i Tûsî İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yaptığı şerhte Râzî'nin görüşlerini reddetmişlerdir. İbn Teymiyye, şer'î delilleri zannî kabul edip nasları belli felsefî anlayışlara göre yorumlaması, hudûs ve imkân delillerini değişik şekilde takrir edip bunları Kur'an'a dayandırması, haberî sıfatlarla ilgili nasları mecazî sayarak te'vil etmesi, Allah'ı âlemin içinde ve dışında olmakla nitelemeyen bir varlık olarak kabul etmesi, klasik mantık ilkelerini benimsemesi ve cismanî dirilişi kanıtlamak için atom nazariyesini savunması gibi çeşitli kelâmî ve felsefî konulardaki metot ve yaklaşımları sebebiyle Râzî'yi tenkit etmiş, bununla birlikte Âmidî, Urmevî ve Ebherî'nin Râzî'ye yönelttikleri eleştirileri de haksız bulmuştur (*Der'ü te'âruzi'l-âkl ve'n-naql*, XI, 209-211). İbn Teymiyye, Râzî'nin *Esâsü't-takdîs*'ine *er-Red 'alâ Te'sîsi't-takdîs* (*Tahlişü't-takdîs fi Te'sîsi't-takdîs*, *Naḳzū't-Te'sîs*) adıyla bir red diye yazmıştır. Râzî'yi eleştirenlerden biri de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'dir. Onun eleştirileri daha çok, dinî konularda gerçeği bulmak için kelâm metodunu kullanması noktasında toplanır (*Mesnevî*, I, 132; V, 337).

Eserleri. Râzî'nin 200'ü aşkın eser yazdığı nakledilirse de bunlardan bir kıs-

mının ona ait olmadığı tesbit edilmiştir. Onun belli başlı eserleri şunlardır: A) Kelâm. 1. *el-Muḥaşşal**. Tam adı *Muḥaşşalü efkârî'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'ahḫirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḥükemâ' ve'l-müteḳellimîn* olan eserin Tâhâ Abdürraûf Sa'd tarafından tahkikli bir neşri yapılmıştır (Kahire, ts.). 2. *el-Meṭâlibü'l-'âliye**. Kelâma dair en hacimli eseri olan bu kitabı Ahmed Hicâzî es-Sekkâ dokuz cilt olarak yayımlamıştır (Beyrut 1407/1987). 3. *Kitâbü'l-Erba'in* fi uşûli'd-dîn* (Kahire 1986). 4. *Esâsü't-takdîs**. *Te'sîsü't-takdîs* adıyla da bilinen eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Kahire 1986). 5. *el-Me'âlim**. Tam adı *Me'âlimü uşûli'd-dîn* olan eser Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire, ts.). 6. *Levâmi'u'l-beyyinât**. *Şerḫü esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ* adıyla da bilinir. Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1984). 7. *İşmetü'l-enbiyâ**. Muhammed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1986). 8. *Nihâyetü'l-'uḳûl**. Kelâm ilmine dair olan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya, nr. 2376). 9. *el-Mesâ'ilü'l-ḥamsûn fi uşûli'd-dîn (ft 'ilmi'l-keḷâm)*. Akaid konularını elli meselede inceleyen bu küçük kitap Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından neşredilmiştir (Kahire 1989). 10. *İ'tikâdâtü firâḳi'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Belli başlı İslâmî fırkalarla Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Senevîlik, Sâbiîlik gibi İslâm dışı din ve mezheplere dair bilgi veren eser ilk defa Ali Sâmî en-Neşşâr'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire 1938). Mezheplerin görüşlerini sadece nakletmesi ve Süfiyye'yi müstakil bir itikadî fırka olarak zikretmesi bakımından önemli kabul edilmiştir. 11. *Münâzarât*. Râzî'nin Mâverâunnehir'e gidişinde Nüreddin es-Sâbûnî ve diğer Mâtürîdiyye âlimleriyle itikadî ve fikhî konularda yaptığı tartışmaları ihtiva eder. Fethullah Huleyf'in tahkiki ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 1966-1967). 12. *Ḥalku'l-Ḳur'an beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. Eseri Ahmed Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Beyrut 1992). 13. *en-Nübüvvât ve mâ yete'alleḳu bihâ. el-Meṭâlibü'l-'âliye'* nin nübüvveti dair bölümünden ibaret olan eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 14. *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ*. Hıristiyanlarca Hz. İsa'nın ulûhiyyetine ilişkin olarak ileri sürülen iddiaların reddi, Hz. Peygamber'in nübüvveti ve Hz.

İsa'ya üstünlüğü, İslâmiyet'in kılıçla yayıldığı iddiasının reddi gibi konuları ihtiva eden eser Abdülmecîd en-Neccâr'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1986). 15. *el-Ḥalk ve'l-ba's*. Eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde mevcuttur (nr. 816). 16. *el-Kazâ' ve'l-ḳader. el-Meṭâlibü'l-'âliye'* nin kulların fiillerine ilişkin bölümünden ibaret olan eser Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1990). 17. *Meṭâli'u'l-îmân*. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Reşid Efendi, nr. 333/2). 18. *Şerḫü'r-rubâ'ıyyât fi işbâti vâcibi'l-vücûd* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3833). 19. *Ḥudûşü'l-'âlem* (Leipzig Ktp., nr. 856). 20. *Zâd-ı Me'âd*. Bu Farsça risâle Nazif Hoca tarafından *Şarkiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (sy. VII, İstanbul 1972, s. 28-48). 21. *Kitâbü'l-İmân* (İÜ Ktp., nr. 3614).

B) Felsefe ve Mantık. 1. *el-Mebâhişü'l-Meşriḳiyye*. Vücûd, vücûb, imkân, vahdet, kesret kavramlarıyla tabiiyyât ve ilâhiyyât meselelerini ihtiva eden eser Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1990). 2. *el-Mûlaḫḫaş fi'l-ḫikme ve'l-mantıḳ* (Süleymaniye Ktp., Pâtiḫ, nr. 293). İbnü'l-Lebûdî tarafından ihtisar edilmiş olup bu muhtasarın Köprülü Kütüphanesi'nde müellif hattıyla bir nüshası vardır (nr. 889). Ali b. Ömer el-Kâtibî eseri *el-Münâşşas fi şerḫi'l-Mûlaḫḫaş* adıyla şerhetmiştir (Köprülü Ktp., nr. 832). 3. *Şerḫü'l-İşârât ve't-tenbîhât*. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ındaki ilâhiyyât kısmına yapılmış bir şerhtir (İstanbul 1290). 4. *Lübâbü'l-İşârât*. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yapılmış bir tehziptir (Kahire 1326). 5. *Aḳsâmü'l-lez-zât*. Hissî, hayâlî ve akfî lezzetler üzerinde duran bu eserin Râgib Paşa Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (nr. 20/1). 6. *Ta'cizü'l-felâsife. Tehcînu ta'cizi'l-felâsife* diye de bilinen eser Farsça'dır (*Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 107). 7. *Şerḫü 'Uyûni'l-ḫikme*. Öğrencisi ve Şirvan meliki olan Muhammed b. Rıdvân adına İbn Sînâ'ya ait *'Uyûnü'l-ḫikme*'ye yapılmış bir şerhtir (Köprülü Ktp., nr. 884). Eser Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından yayımlanmıştır (Kahire, ts.). 8. *Âyâtü'l-beyyinât fi'l-manḫḳ*. Râzî bu adla biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki eser yazmıştır. Küçüğüne ait yazma nüshalar bilinmektedir (Escorial Library, nr. 650/4; Berlin Ktp., nr. 557). Sirâceddin el-Urmevî eseri *Gâyâtü'l-Âyât*

adiyla şerhetmiştir (İskenderiye Ktp., nr. 1975). 9. *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*. Râzî'nin ahlâk felsefesini ihtiva eden bu eseri Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından önce neşredilmiş (Tahran 1364), ardından da İngilizce'ye çevrilmiştir. Uzun bir girişle geniş notları da ihtiva eden bu tercüme, *İmâm Râzî's 'İlm al-akhlâk* adıyla ilki 1969'da İslâmâbâd'da olmak üzere birkaç defa basılmıştır. Eseri Muhammed el-Alâî ihtisar etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1467). 10. *el-Mantıku'l-kebir* (TSMK, III, Ahmed, nr. 3401).

C) **Tefsir.** 1. *Mefâtihu'l-gayb*. *et-Tefsîrû'l-kebir* diye de bilinir. Râzî'nin tefsire dair en önemli eseri olup otuz iki cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1278). 2. *Esrârû'l-Kur'an*. İhlâs, A'lâ, Tîn ve Asr sûrelerinin tefsirinden ibarettir (Köprülü Ktp., nr. 824; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1923, 2646). 3. *Mefâtihu'l-ulûm*. Fâtîha sûresinin tefsiri olup Bağdat Evkaf Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (nr. 2316-2317). 4. *Esrârû't-tenzil ve envârû't-tevil*. *Tefsîrû'l-Kur'ânî's-şagîr* adıyla da tanınan bu Farsça eserde (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 37) akaid, ahlâk ve fıkıh konuları Kur'an'a dayanılarak izah edilir. Eser 1301'de (1884) yayımlanmıştır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 62). 5. *'Acâ'ibü'l-Kur'an* (Beyrut 1984). Kelime-i tevhîdin sırları, faydaları, değişik isimleri, müminin makamları, kelime-i tevhîde ilgili hükümler, zühd ve takvâ, insanların musibetlerle imtihan edilmesi, tövbe, hüsnüzan gibi itikadî ve tasavvufî konuları ihtiva eder.

D) **Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh.** 1. *el-Maḥşûl*. Usûl-i fıkıha dair olup Tâhâ Câbir el-Ulvânî tarafından tahkik edilerek altı cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad 1981). 2. *el-Munteḥab fi uşûli'l-fıkh*. *el-Maḥşûl*'ün muhtasarı olan eser *Munteḥabü'l-Maḥşûl* adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ, nr. 1464). 3. *el-Burhânü'l-Bahâ'iyye*. *el-Berâhînü'l-Bahâ'iyye*, *Risâle-i Bahâ'iyye* ve *et-Tarîkatü'l-Bahâ'iyye* diye de bilinen bu Farsça eser, Şâfiîler'in Hanefîler'den ayrıldığı meseleleri zikredip Şâfiîliği savunmak için Bâmiyan Emîri Bahâeddin Sâm b. Muhammed adına kaleme alınmıştır. Sirâceddin el-Hindî tarafından *el-Gurretü'l-münife fi tahkiki'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eser içinde Arapça'ya tercüme edilmiş (Kahire 1950), ayrıca görüşleri de eleştirilmiştir. 4. *el-Kâşif 'an uşûli'd-delâ'il*. *el-Cedel* ve *Mebâhişü'l-cedel* diye de bilinir. Usûl-i fıkıha dair olan eseri Ah-

med Hicâzî es-Sekkâ neşretmiştir (Beyrut 1992). Râzî'nin fıkıha dair *Şerhu'l-Vecîz*, *İbtâlû'l-kıyâs*, *el-Leḫâ'ifü'l-Gıyâsiyye* adlı bazı eserleri olduğu da nakledilmektedir (Safedî, IV, 255).

E) **Tıp, Astronomi, Matematik.** 1. *Câmi'u'l-'ulûm*. Çeşitli ilimlerin tarifini ihtiva eden Farsça ansiklopedik bir eserdir (Bombay 1323; Tahran 1346 hş.). 2. *Şerhu'l-Kânûn*. İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'ının şerhi olup *Şerhu Külliyyâtü'l-Kânûn* ve *Hallü müşkilâtü'l-Kânûn* adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4850). 3. *et-Tıbbü'l-kebir*. Bizzat Râzî bu eserine atıfta bulunmuştur (*Mefâtihu'l-gayb*, XX, 75). 4. *er-Ravzû'l-arîz fi 'ilâci'l-marîz* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 924). 5. *et-Teşriḥ mine'r-re's ile'l-ḫalk* (Safedî, IV, 256). 6. *el-Eşribe* (*Hediyyetü'l-ârifin*, II, 108). 7. *el-Aḫkâmü'l-'Alâ'iyye fi'l-aḫkâmi's-semâviyye*. *İhtiyârâtü'l-'Alâ'iyye* ve *Risâletü'l-'Alâ'iyye* diye de bilinen eser Alâeddin Muhammed b. Hârizmşah adına Farsça olarak yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ, nr. 5308; Ayasofya, nr. 2689). 8. *es-Sırrü'l-mektûm fi muḫâbeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm* (*es-Sırrü'l-mektûm fi 'ilmi't-talâsım ve'n-nücûm*) (Haydarâbâd, ts.). Eserin Râzî'ye aidiyeti tartışmalıdır. 9. *er-Riyâzû'l-münika*. Matematige dair olan bu eserine Râzî atıfta bulunmuştur (*Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 77). 10. *Risâle fi 'ilmi'l-hey'e* (Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye, nr. 5428). 11. *Ḥadâ'iku'l-envâr fi ḫaḫâ'iki'l-esrâr*. *Câmi'u'l-'ulûm*'a yapılan ilâvelerle ortaya çıkan bu Farsça eserin çeşitli yazma nüshaları vardır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1759; Esad Efendi, nr. 2559). 12. *Risâle fi 'ilmi'l-firâse*. *Kitâbü'l-Firâse* adıyla da bilinen bu risâle fizyonomiye dair olup Yûsuf Murâd tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Dımaşk 1983).

F) **Arap Dili ve Edebiyatı.** 1. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyetü'l-i'câz*. Kur'an-ı Kerîm'in 'icâzını ispatlamak amacıyla yazılan eserde teşbih, mecaz, istiare, nazım, 'icâz gibi belâgat kaideleri üzerinde durulur. Bekrî Şeyh Emîn tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1985). 2. *Şerhu Nehci'l-belâga* (Safedî, IV, 255). 3. *el-Muḫarrer fi'n-naḫv*. Bizzat Râzî bu eserine atıfta bulunmuştur (*el-Maḥşûl*, I, 323). 4. *Şerhu Saḫtî'z-zend*. Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin eserine yapılmış bir şerhtir (Safedî, IV, 255). 5. *Muḥaṣṣal fi şerḫi'l-Mufaṣṣal*. *Şerhu'l-Mufaṣṣal* diye de bilinen eser Zemahşerî'nin kitabına yapılmış bir şerh olup Râzî'ye aidiyeti tartışmalıdır.

G) **Biyografi.** 1. *Menâḫbü'l-İmâmi's-Şâfi'i*. *İrşâdû'l-tâlibin ile'l-menheci'l-kavîm fi beyâni menâḫbi'l-İmâmi's-Şâfi'i* adıyla da bilinen eserde İmâm Şâfiî'nin hayatı, İslâmî ilimlere dair görüşleri, münazaraları, şiirleri, nükteleri, diğer müctehidlere tercih edilmesinin sebepleri, İmâm Ebû Hanîfe'ye karşı üstünlüğü ve Şâfiî mezhebine yöneltilen eleştirilerin cevaplandırılması gibi konulara yer verilmiştir. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ'nın tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1986). 2. *eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Ṭalibiyye*. Hz. Ali'nin soyuna dairdir (TSMK, III, Ahmed, nr. 2677). 3. *Fezâ'ilü'l-aşḫâb* (*Hediyyetü'l-ârifin*, II, 108). Bazı kaynaklarda Fahreddin er-Râzî'ye ait olmadığı halde ona nisbet edilen eserler de vardır (M. Sâlih ez-Zerkân, s. 118-134; Uludağ, s. 46-66).

Râzî'yi çeşitli yönleriyle inceleyen monografiler yazılmıştır. Fethullah Huleyf'in *Faḫrüddîn er-Râzî ve mevḫufuhû mine'l-Kerrâmiyye* (İskenderiye 1959), Muhammed Hüseyin Ebû Sa'de'nin *en-Nefs ve ḫulûlühâ 'inde Faḫriddîn er-Râzî* (Kahire 1989), Hâdî Alevî'nin *er-Râzî feylesüfen* (Aden 1984), Mâhir Mehdî Hilâl'in *Faḫrüddîn er-Râzî belâgiyyen* (Bağdat 1977), Muhammed Sâlih ez-Zerkân'ın *Faḫrüddîn er-Râzî ve ârâ'ühü'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye* (bk. bibl.), Muhsin Abdülhamîd'in *er-Râzî müfessiren* (Bağdad 1974), Muhammed İbrâhim Abdurrahman'ın *Minḫacü Faḫriddîn er-Râzî fi't-tefsîr beyne menâhici mu'âşirih* (Kahire 1989) ve Süleyman Uludağ'ın *Fahrettin Râzî* (Ankara 1991) adlı çalışmalarını bunlardandır. Ayrıca Tahran'da çıkan *Ma'ârif* dergisinin bir sayısı Râzî'ye tahsis edilmiştir (III/1 [1986], 8 + 344 sayfa).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin er-Râzî, *Me'âlimü uşûli'd-dîn* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye), s. 61-62, 106-108, 133-136; a.mlf., *Mefâtihu'l-gayb*, I, 6, 132-134, 220, 299-312; II, 58-61, 90-98, 113, 133-134; III, 8-11, 155; IX, 165; XII, 173, 183; XIII, 131; XVII, 33, 77, 119, 195-218; XVIII, 115; XX, 9, 75; XXI, 44, 160; XXV, 190, 205; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, Kahire 1325, II, 106; a.mlf., *Münâzarât* (nşr. Fethullah Huleyf), Beyrut 1966-67 — 1406/1364 hş., s. 7-32, 53-60; a.mlf., *el-Maḥşûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî), Riyad 1401/1981, I, 323; a.mlf., *'Acâ'ibü'l-Kur'an*, Beyrut 1984, s. 99; a.mlf., *Levâmi'u'l-beyyânât* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 290-292; a.mlf., *Esâsü't-takdîs* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1986, s. 105-125; a.mlf., *en-Nübüvvât* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1406/1986, s. 100-104, 171-191; a.mlf., *Kitâbü'l-Erba'in fi uşûli'd-dîn*, Kahire 1986, I, 56-60, 71-72, 244-258,

346-349; II, 52-57; a.mlf., *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ* (nşr. Abdülmeccid en-Neccâr), Beyrut 1986, s. 13; a.mlf., *el-Metâlibü'l-'âliye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1407/1987, I, 91; III, 73, 185-197, 206-207, 317-358; VI, 29, 189-191; VII, 129-137, 209-210; VIII, 103, 107; IX, 9-17, 46, 59, 98-99, 119-151, 176-180, 186, 201-205, 219, 247-248; a.mlf., *el-Mebâhişü'l-Meşrikiyye* (nşr. M. Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1990, II, 19-20, 555-556; a.mlf., *Muḥaṣṣal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye), s. 67, 147, 174, 184, 187-193, 237-241; İbn Ebû Usaybia, *'Uyânü'l-enbâ*, s. 468-470; İbnü'l-Arabî, *Risâle ile'l-İmâm İbn Hattîbî'r-Rey* (Şelâsü Resâ'il içinde), Kahire 1387, s. 58-62; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-'ulemâ*, s. 190; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 219; Mevlânâ, *Mesnevî* (trc. Veled İzbudak), İstanbul 1942, I, 132; V, 337; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, V, 166; a.mlf., *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naql* (nşr. Reşâd Sâlim), Riyad 1979, I, 13-15, 21, 84, 99, 132-135, 292, 310-312, 334-335; II, 159, 207, 238, 334; III, 140, 161, 164, 210-212, 256, 290, 334, 450-451; IV, 135-136, 174, 268, 274, 275, 281; V, 249, 391; VI, 173, 282, 308; VII, 354; XI, 209-211; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 248-256; Sübkî, *Ṭabakât*, V, 138; VIII, 86-91; Ömer b. İshak el-Gaznevî, *Ğurretü'l-münife* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1950, nâşirin girişi, s. 7-8; İbn Haldûn, *Muḥaddime*, III, 1020, 1065, 1083, 1140-1141, 1146; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1971, IV, 426-429; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 117, 122-127; *Keşfü'z-zunûn*, I, 262, 359, 454; II, 1467, 1569, 1577-1578, 1714, 1819, 1988; *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 107-108; Resîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 101; V, 301; XI, 376; Brockelmann, *GAL*, I, 666-669; *Suppl.*, I, 921-924; Muhammed Sâlih ez-Zerkân, *Faḥrüddin er-Râzî ve âra'ühü'l-kelemlîyye* [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-Fıkr), tür.yer.; Muhsin Abdülhamîd, *er-Râzî müfessiren*, Bağdad 1974, tür.yer.; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-'ulûm 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1977, s. 241-244; İbrâhim Medkûr, *Fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1983, II, 53-54; Ali Abdullah ed-Dîfâ — Celâl Şevkî, *A'lâmü'l-fizyâ' fi'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984, s. 279-281; Fethullah Huleyf, "Faḥrüddin er-Râzî", *Mevsû'atü'l-ḥaḍâretü'l-İslâmiyye*, Amman 1989, s. 142-149; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991, tür.yer.; İsmail Cerrahoğlu, "Fahredden er-Râzî ve Tefsirdeki Metodu", *EAÜİFD*, sy. 2 (1977), s. 7-57; Murtada A. Muhibbu-Din, "İmam Fakhr al-Din al-Razi Philosophical Theology in al-Tafsir al-Kabir", *HI*, XVII/3 (1994), s. 55-84; J. H. Kramers, "Râzî", *IA*, IX, 645-646; G. C. Anawati, "Fakhr al-Din al-Râzî", *EI*² (İng.), II, 751-755; Mustafa Çağrıncı, "Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî", *DİA*, X, 304-305.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

el-FAHRİ

(الفخرى)

İbnü't-Tıktakânın

(ö. 709/1309)

İslâm tarihi

ve devlet yönetimiyle ilgili eseri

(bk. İBNÜ't-TIKTAKÂ).

FAHRİ

(فخرى)

(ö. 1020/1611 [?])

**Osmanlı kat' sanatının
en meşhur sanatkarı.**

Kat' (kâğıt oyma) sanatının Batı'da da tanınmış olan bu büyük üstadının hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Bursa'da doğduğu için Bursalı Fahrî diye meşhur olmuştur. Bir eserine "Fahredden Burûsevî" olarak imza attığına göre adı Fahreddin, mahlası Fahrî'dir. Eserlerinde genellikle Fahrî mahlasını kullanmıştır. Medrese tahsilini zamanının âlimlerinden Kemalzâde (Edirneli Ali Çelebi) Efen-di'den (ö. 1005/1597) tamamladığı bilinmektedir. A. Süheyl Ünver onu Mevlevî dedesi olarak kaydetmişse de (*Türk İnce Oyma Sanatı*, s. 11) diğer kaynaklarda bu bilgiye rastlanmamaktadır. Kat' sanatını nerede ve kimden öğrendiği tesbit edilemeyen Fahrî'nin sanatında ulaştığı seviye onun hat, tezhip, cilt ve minyatür dallarında da iyi bir eğitim görmüş olduğunu göstermektedir. Fahrî'nin ölüm tarihi kesin olarak belli değildir. İsmâil Belîğ ve Bursalı Mehmed Tâhir 1020 (1611), G. Jacob 1027-1028 (1618-1619) ve A. Grohmann 980 (1572) yıllarını kabul etmişlerdir. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği İstanbul'da vefat eden sanatkarın Edirnekapı Mezarlığı'nda Hat-tat Abdullah Kırîmî yakınına gömüldüğü bilinmekteyse de kabri bugün mevcut değildir.

XVII. yüzyılın başlarında sanat hayatının en verimli devrini yaşayan Fahrî'nin müzelerde bulunan eserleri onun kâğıt oyma sanatında elde ettiği mevkii ispat edecek niteliktedir. Âlî Mustafa Efen-di *Menâkub-ı Hünerverân*'da Fahrî'den, "Rûmiyan'dan Bursalı Fahrî ki kıt'a kat'ında lâ nazîr-i âlem ve bahçe tertibinde ve şükûfe ve ezhârın envânını kesmekte gösterdiği eşsiz sanat kudreti her yerde makbul ve müsellemdir" diye bahseder. İsmâil Belîğ *İldeste-i Riyâz-ı İrfân*'da, "Elinden güzel işler çıkarırdı. Kısa zamanda bir hüsn-i hat kıtasını maharetle keserdi" demektedir. Fahrî'nin günümüze intikal eden eserlerindeki müennes (oyuk kalan kısım, dişi) ve müzekker (oyulup çıkarılan kısım, erkek) manzara oymaları, ta'lik kıtaların oyma zemin süslemeleri çok hassas ve pürüzsüz kesilmiştir.

Fahrî, I. Ahmed için Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Ğulîstân* adlı eserini başından sonuna

kadar rengârenk kâğıtlarla, ince motifler, çiçekler, resimlerle süslemiş, yer yer geçen şiirleri de ta'lik hatla keserek hazırlamış, fakat padişah bunu beğenmemiştir. Fahrî günlerce emek sarfederek meydana getirdiği eserine sultanın itibar etmeyişine üzülmüş, ancak Dârülsaâde Ağası Mustafa Ağa'nın tekrar huzura kabul edilmesi için vasıta olması üzerine padişah sedefkârî küçük bir sandukayı kendisine hediye ederek gönülünü almıştır. Daha sonra aynı eseri IV. Murad çok beğenmiştir. Eserin bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak Viyana Millî Kütüphanesi'nde III. Murad'a takdim edilmiş 1572 tarihli bir albüm veya murakka' bulunmaktadır (Uzluk, s. 53). Bu albümde erkek ve dişi oyma ta'lik kıtalar, çiçek ve bahçe manzaraları vardır. Albümde bulunan bir tablo da yeşilin bütün tonlarının verildiği ağaçlar, rengârenk lâle, karanfil, gül, yase-min ve bülbüllerle en ince teferruatına kadar iki bahçe tasviri resmedilmiştir. Bu eserler üzerinde G. Flügel, J. von Karabacak ve Şahabettin Uzluk araştırma yaparak albümü yayımlamışlardır.

British Museum'da Fahrî'nin satır araları çiçek motifleriyle süslenmiş nesta-

Fahrî'nin kat' ta'lik mâil kıtası (*Murakka'*, TSMK, Hazine, nr. 2138, vr. 58^b)

